

Nomenklatūrinis sovietinės Lietuvos pramonės valdymas: partinės baudsmės, KGB kompromitavimas ir klienteliniai ryšiai

Straipsnio tikslas – išnagrinėti dvi svarbias, istoriografijoje mažai tyrinėtas sovietinio valdymo sritis, kurios greta ūkio planavimo ir didelės sprendimų priėmimo centralizacijos apibūdina pačią sovietinę sistemą. Sistemos prievartinis pobūdis, jos vidinė logika implikavo tokių kontrolės svertų kaip partinės baudsmės, KGB kompromituojančios medžiagos panaudojimas „darbe su kadrais“ reikšmę. Straipsnyje taip pat aptariama visuomenėje plačiai diskutuojama korupcijos sovietmečiu ir neformalių ryšių svarba, atskleidžiama jos sisteminė, tiksliau – sisteminio nepakankamumo – kilmė. Nors neformalūs ryšiai, funkcionierių socialiniai tinklai būdingi ir kitoms politinėms-ekonominėms santvarkoms, sovietinėje sistemoje egzistavęs bausmių skyrimo neapibrėžtumas ekonominius veikėjus skatino ieškoti glaudžių ryšių su partiniais funkcionieriais. Užsimezgę neformalūs patrono (partinio funkcionieriaus) ir kliento (įmonės vadovo) santykiai iš dalies kompensavo technokrato padėties neapibrėžtumą, jam teikė tam tikrą ideologinį saugumą. Pagal Sovietų Lietuvos pavyzdį straipsnyje analizuojama partinių bausmių skyrimo, KGB veiklos bei neformalių ryšių praktika pramonės įmonėse 1965–1985 m.

IVADAS

Mokslinis susidomėjimas buvusiuoju „sovietiniu eksperimentu“ peržengia vien sovietinės sistemos pažinimo interesus. Daugumą šaltojo karo laikotarpio sovietologinių tyrimų galima būtų laikyti regiono studijomis, žvelgiančiomis į SSRS kaip į specifinį darinį. Moderniose ekonomistų ir sociologų studijose problemos apibendrinamos plačiau. Siekiama ne tik nusakyti SSRS raidą, bet ir įminti universalias autoritarinio režimo mįsles, atskleisti valdžios ir visuomenės santykius. Antai Peteris J. Boettke neįžvelgia sisteminių skirtumų ar sovietinės sąrangos originalumo. Jis sovietinę sistemą vadina merkantiline, lygindamas net su Liudviko XIV merkantilizmu, ir teigia, kad sovietinė sistema buvo „ne hierarchinė iš centro planuojama, bet rinkos ekonomika su stipriu centriniu valstybiniu reguliavimu“¹. Politinis galios monopolis leido režimui siekti didelės rentos iš ekonominių monopolijų dalybos. Planavimo institucijos, anot P. Boettke’s, tebuvo vieta, kur derinami interesai ir perkirstomos teisės į monopolijas².

Kitas biurokratinių procesų tyrėjas ir kelių monografijų šia tema autorius Ronaldas Wintrobe’as kelia klausimą, kodėl tokia merkantiline ir „kyšininkiška“ sistema taip ilgai gyvavo. Jo nuomone, to priežastis – vertikaliųjų

ryšių su ekonominiais veikėjais palaikymas. Pastarųjų lojalumui užtikrinti režimas esą panaudojęs net dirbtinai kuriamą ekonominio deficito sistemą. Konvertuodami „blatą“ į pavaldinių lojalumą, anot R. Wintrobe'o, valdžios atstovai represinėmis priemonėmis, kurios mažino išlaidas pavaldinių lojalumui palaikyti, stengėsi užkardyti jiems nenaujingus ir net pavojingus horizontaliuosius ryšius, tarpusavio santykius. Represijų lygio mažėjimas, anot šio autoriaus, buvo esminė režimo klaida, vedusi į sistemos žlugimą³.

Nors net dvi R. Wintrobe'o monografijos dalys skirtos sovietinei sistemai, vis dėlto reikia sutikti su P. J. Boettke's recenzijoje išsakyta pastaba, kad R. Wintrobe'o „knyga sėkmingesnė analitiniu, o ne istoriniu požiūriu“⁴. Kalbėdamas apie sovietų režimą, autorius akivaizdžiai pritrūksta jo represinių pobūdį įrodančių faktų. Pavyzdžiui, sovietų režimo stiprėjimą Leonido Brežnevo valdymo laikotarpiu R. Wintrobe'as grindžia vienintele nuoroda į aštuntojo dešimtmečio pradžioje vykusią partijos nario bilietų keitimo kampaniją⁵. Nors šią kampaniją tik iš dalies galima laikyti partijos valymu, pats jos inicijavimas liudija režimo pastangas stiprinti visuomenės kontrolę. Antai 1973 m. sausio mėn. vykusiam LKP CK IX plenumo Antanas Sniečkus kalbėjo: „Partijos kovingumą reikia suderinti su partinių bilietų keitimu.“⁶ Vis dėlto ši kampanija netapo reikšminga partijos valymo akcija. Kaip rodo Lietuvoje esantys partijos archyviniai šaltiniai, respublikoje šios kampanijos metu „išvalyti“ iš esmės tik SSKP įstatų 8 straipsnio nesilaikantys asmenys (nemokantys nario mokesčio ir „atitrūkę“ nuo partinės organizacijos). 1975 m. LKP CK XVII plenumo LKP CK antrasis sekretorius Valerijus Charazovas pažymėjo: „Dokumentų keitimo metu pašalinta palyginti nedaug komunistų, kas dar kartą paliudija apie partinių kadrų stiprumą.“ Jis teigė, kad respublikoje per trejus

metus iš SSKP narių išmesti 2877 asmenys. Dauguma jų – daugiau kaip 42 proc. – „už girtuokliavimą ir su tuo susijusį nemoralų elgesį“, panaši dalis – 1100 asmenų – „kaip praradę ryšį su partija“. Anot V. Charazovo, tik penktadalis – 495 nariai – pašalinti už partinės ir valstybinės drausmės pažeidimus bei piktnaudžiavimą tarnybine padėtimi⁷.

Kiti sovietų režimo tyrėjai nėra linkę ištrinti sovietinės sistemos originalumo ribų. Antai oponuodamas revizionistinėms (konvergencijos) teorijoms, jau septintąjį dešimtmetį tvirtinusioms, kad dėl industrializacijos, mokslo ir technikos raidos kapitalistinė ir socialistinė santvarkos supanašėjo, Gabrielis Temkinas pažymi, jog sovietinė sistema yra išskirtinė, o bandymas atsisakyti priverstinio darbo, ekonominių stimulų sistemos diegimas tebuvo vien Vakarų „implantai“, kurie sovietinėje ekonominėje sistemoje taip ir neprigijo⁸.

Tad koks bebūtų požiūris ir sovietinės sistemos vertinimas – pripažįstantis sovietinio ekonominio projekto „originalumą“ ar ne, – valdžios gebėjimas bausti, sistemos represinis pobūdis yra vienas svarbiausių jos bruožų. Nesant išsamių ir gausių L. Brežnevo laikotarpio archyvinės medžiagos studijų, sovietų režimo elgsenos modelius pagrindžiančių faktų pasiūla labai ribota. Dėl šio empirinės medžiagos stygiaus archyviniais šaltiniais besiremianti režimo naudotų „partinių priemonių“ analizė yra tikslinga ir perspektyvi kryptis. Todėl šiame straipsnyje siekiama išnagrinėti ne tik Lietuvos autorių, bet ir užsienio mokslinėje literatūroje netyrinėtą „partinių bausmių“ taikymą ekonomikos, konkrečiau – pramonės valdyme.

Nemažai reikšmės sovietinei sistemai pažinti turi neformalių santykių analizė. Klienteliniai ryšiai yra svarbūs tiriant ekonominę ir socialinę sistemą. Patrono ir kliento santykiai arba yra pajungti institucinei tvarkai, arba yra jos lemiamas elementas,

pagrindinis visuomeninių išteklių mainų kanalas⁹. Sovietinėmis sąlygomis šie santykiai neretai apibūdinami didžiojo nebylio metafora. Kokius partijos funkcionieriaus (patrono) ir įmonės vadovo (kliento) santykius lėmė sovietinė sistema, nagrinėjama šiame darbe.

Tikslai. Šiame straipsnyje siekiama: 1) išnagrinėti vieno iš partinės valdžios kontrolės įrankių – partinių bausmių – vietą ir svarbą sovietinėje valdymo sistemoje, įvertinti jo veiksmingumą bei ūkines ir ideologines taikymo ribas;

2) išanalizuoti KGB kompromituojančios medžiagos kaip tam tikro partinių bausmių skyrimo pagrindo taikymą pramonės valdyme, atskleisti bendruosius KGB veiklos pramonės įmonėse aspektus;

3) nusakyti partinių bausmių ir KGB veiklos poveikį neformaliems partijos funkcionierių ir pramonės įmonių vadovų ryšiams.

Šaltiniai. Partinių bausmių tematikos analizei svarbūs tiek aukščiausių partijos struktūrų, tokių kaip LKP CK¹⁰, tiek miestų ir rajonų partijos komitetų¹¹ dokumentai. Analizuoti ir atskirų stambiųjų pramonės įmonių dokumentai, reprezentatyvūs tiek pramonės šakų, tiek ir Lietuvos regionų atžvilgiu. Tai Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinės organizacijos (LYA, f. 15008), Alytaus medvilnės kombinato (LYA, f. 17389), Vilniaus grąžtų gamyklos (LYA, f. 15007), Vilniaus plastmasės dirbinių gamyklos (LYA, f. 16976), Vilniaus „Audėjo“ fabriko (LYA, f. 4841) ir Šiaulių televizorių gamyklos (LYA, f. 17149) medžiaga. Pramonės įmonių partinių organizacijų dokumentuose esančią medžiagą papildė KGB Dokumentų skyriuje saugomi pramonės įmonėse kontržvalgybinę veiklą vykdžiusio LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo (nuo 1983 m. – 6-ojo) skyriaus dokumentai (f. K-1, ap. 3) bei KGB Vilniaus, Kauno, Panevėžio ir Alytaus skyrių medžiaga (f. K-1, ap. 14).

Svarbios informacijos straipsniui pateikė buvę valdžios atstovai – LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėjas (1976–1990) Lionginas Maksimovas, LSSR Ministrų Tarybos Reikalų valdybos Pramonės skyriaus vedėjas (1965–1982) Pranas Kuokštis, LSSR valstybinio plano komiteto pirmininko pavaduotojas (1976–1979), šio komiteto pirmasis pavaduotojas (1979–1984) ir pirmininkas (1984–1988) Bronius Zaikauskas. Kita respondentų grupė – buvę pramonės įmonių vadovai: „Elfos“ gamybinio susivienijimo generalinis direktorius (1968–1988) Vilius Blinkevičius, „Vingio“ gamybinio susivienijimo generalinis direktorius (1963–1994) Algirdas Linartas, Vilniaus elektrinio suvirinimo įrengimų gamybinio susivienijimo generalinis direktorius (1967–1990) Ivanas Makmakas.

Straipsnio chronologinės ribos – 1965–1985 m. Jos sutampa su svarbiais SSRS pramonės valdymo etapais. 1965 m. rugsėjo mėn. prasidėjusi ekonomikos reforma lėmė pramonės valdymo centralizaciją, o kartu – valdžios institucijų ir įmonių vadovų santykių pokyčius. Dėl reformos lietuviškoji nomenklatura nustojo tiesiogiai valdyti sunkiosios pramonės šakas, todėl, manytina, daugiau dėmesio galėjo skirti kontrolei „partine linija“. 1985 m. kovo mėn. SSRS vadovu buvo išrinktas Michailas Gorbačiovas, netrukus inicijavęs ekonomikos pertvarkymą.

PARTINĖS BAUSMĖS

Šiuolaikinėje tiek užsienio, tiek Lietuvos istoriografijoje nėra plačiau tirtas ne tik partinių bausmių taikymas pramonės valdyme, bet ir apskritai jų vieta sovietiniame administravime, režimo vykdytoje visuomenės kontrolėje. Todėl gali kilti paprastas klausimas – ar įmonių vadovai bijojo partinių bausmių, o jeigu taip, tai kodėl?

Sovietinėje sistemoje partinė baudmė buvo gana griežta priemonė. SSKP įstatų 9 straipsnis numatė šias partines bausmes: pastabą, papeikimą (griežtą papeikimą), papeikimą (griežtą papeikimą) įrašant į įskaitos kortelę, partijos nario perkėlimą į SSKP kandidatus, pašalinimą iš partijos¹². Partinė baudmė įrašant į asmens kortelę ir, žinoma, pašalinimas iš partijos galėjo tapti ne tik atleidimo iš pareigų priežastimi, bet ir trukdyti karjerai kitame darbe. Standartinėje LKP CK kadrų įskaitos pažymos formoje būta klausimo: „Ar turi partinių bausmių (kokių, kas ir kada paskyrė, už ką)?“¹³ Nubaustasis privalėjo elgtis labai atsargiai, stengtis nesuteikti preteksto pakartotinei griežtesnei partinei bausmei. Praėjus tam tikram laiko tarpui (metams ar ilgiau), „kaltininkas“ privalėjo kreiptis į partinę valdžią, prašydamas dar kartą apsvarstyti jo „klausimą“. Ši procedūra ir priverstinis nuolankumas, suprantama, buvo ne tik nemalonūs, bet ir varžantys veiksmų laisvę, drąsesnių sprendimų priėmimo ir profesinio bei socialinio mobilumo galimybę.

Partinės baudmės veiksmingumą rodo pramonės įmonių direktorių pastangos jos išvengti ir baimė dėl savo profesinės karjeros. Interviu metu buvę vadovai gerai atsiminė prieš kelis dešimtmečius jiems skirtas partines bausmes. Buvęs Vilniaus radijo komponentų gamyklos direktorius A. Linartas teigė, kad jam LKP Vilniaus miesto Spalio rajono komitetas skyrė papeikimą už neva netinkamą kadrų politiką. A. Linarto pasakojimą patvirtina ir archyviniai šaltiniai – 1970 m. jam skirtas griežtas papeikimas neįrašant į asmens dokumentus¹⁴. Nors, anot A. Linarto, skirti jam partinę baudmę buvo konjunktūrinis sprendimas ir nors, jo įsitikinimu, daugelis Spalio rajono komiteto biuro narių puikiai suprato kaltinamąjį, vis dėlto nubaustasis jautė labai didelį nepasitenkinimą. A. Linartas prisimena mintyse tada kirbėjus žodžius:

„Na, niekšai.“ Jo teigimu, partinė baudmė direktoriui buvo kur kas baisesnė už sąjunginės ministerijos Maskvoje, kuriai įmonė buvo pavaldi, skiriamą nuobaudą.

Buvęs „Elfos“ gamybinio susivienijimo generalinis direktorius V. Blinkevičius partinį svarstymą ir nuobaudą vadina „partine byla“. Matyt, jam buvo neblogai pažįstamos šios procedūros: partinės baudmės skirtos LKP CK Biuro ar partijos komiteto svarstytos „asmeninės bylos“ pagrindu. Kompromitujantys faktai buvo kaupiami atskiroje byloje, ir vėliau tos bylos pagrindu priimamas sprendimas. Be to, kalbėdamas ne konkrečiai apie partinę kontrolę ir bausmes, o pasakodamas apie „nelegalios“ statybos įmonėje sukeltus rūpesčius, V. Blinkevičius lyg tarp kitko, neakcentuodamas išsitarė: „Gali gauti partinę nuobaudą. O nuobauda direktoriui yra labai baisu.“¹⁵

Smulkiai partinės baudmės skyrimo aplinkybes prisimena ir buvęs Vilniaus elektrinio suvirinimo įrengimų gamybinio susivienijimo direktorius I. Makmakas. Jis mano, asmeninės baudmės sulaukęs gavęs anoniminių skundą dėl „prirašinėjimo“ – susitarus su statybininkais, ataskaitoje kaip užbaigtos ir atiduotos naudoti buvo įformintos nebaigtos statyti gamybinės patalpos. Kalbėdamas apie partinės baudmės reikšmę, I. Makmakas svarstė: „Žinoma, tai jau baudmė. Jautiesi kaip nepilnavertis žmogus. Kaip nusikaltimas respublikinės reikšmės. [...] Žinoma, [...] šis reikalas nemalonus.“¹⁶

Partinės baudmės reikšmę liudija ir „prasikaltėlių“ pastangos jos išvengti ar bent ją sušvelninti. Pavyzdžiui, aštuntojo dešimtmečio pradžioje kilus dideliame konfliktui tarp Vilniaus statybos apdailos mašinų gamyklos direktoriaus V. Zinovjevo ir vyriausiojo inžinieriaus Antano Maliukevičiaus bei pastarąjį parėmusių kitų įmonės vadovų, direktorius buvo atleistas iš pareigų. Turėdamas gerų ryšių sąjunginėje ministerijoje, V. Zinovjevas

įsidarbino Kalinino srityje esančios Mechaninių įrankių gamyklos direktoriaus pavaduotoju. Iš čia jis parašė gaudų laišką A. Sniečkui, kuriame prašė perkvalifikuoti partinę bausmę iš „griežto papeikimo įrašant į asmens kortelę“ į lengvesnę bausmės formą¹⁷. Tad net ir būdamas ne LKP vadovybės jurisdikcijoje, jis jautė partinės bausmės padarinius. LKP archyvinėje medžiagoje yra nemažai apeliacijų SSKP CK, kuriose iš Lietuvos išvykę asmenys prašo panaikinti respublikos partinės valdžios skirtas bausmes¹⁸.

Partinė bausmė buvo svarbus pramonės administravimo, „planinę drausmę“ palaikantis įrankis. Kokia bebūtų sistema, svarbiausia ekonomikos subjekto veikla yra kryptingai siekti ūkinių tikslų. Sovietinėje sistemoje pramonės įmonės tikslas buvo vykdyti valdžios patvirtintus gamybos planus. Partinė įmonių veiklos priežiūra turėjo garantuoti, kad gamyklos ir fabrikai įvykdys jiems pavestas užduotis. „Planinė drausmė“ buvo svarbi tiek ekonominė, tiek partinė kategorija. Buvusių pramonės vadovų atsiminimai ir archyviniai šaltiniai liudija ne tik kasdienę gamybos rutiną, bet ir „šturmavimą“ metų pabaigoje ar net planų vykdymo rodiklių „prirašymą“ jiems pasibaigus. Antai 1968 m. gegužės mėn. Liaudies kontrolė kreipėsi į Algirdą Ferensą, informuodama apie „Priekalo“ staklių gamyklos vadovo inicijuojamus planų vykdymo „prirašymus“. Laiške teigiama, kad direktorius Vincas Stelmokas 1967 m. savo pavaldinius „privertė prirašyti“ dešimt pusiau automatinių staklių, kurias gamykla pagamino tik 1968 m. sausio mėn.¹⁹ Už šį prasižengimą direktoriui buvo skirta partinė bausmė įrašant į asmens bylą. Dar blogiau planinių rezultatų „redagavimas“ baigėsi „Neries“ žemės ūkio mašinų gamybinio susivienijimo vadovui Agadžanui Egijanui. 1967 m. jis buvo atleistas iš direktoriaus pareigų²⁰.

Partinės bausmės už gamybinius nusižengimus ar nusikaltimus – visiškai suprantamas ir racionalus veiksmas. Valdžia (šiuo atveju partinė) baudė ekonominius veikėjus už jų tiesioginių funkcijų – gamybos užduočių – nevykdymą ar, dar blogiau – rezultatų klastojimą. Sovietinės sistemos problema buvo ne partinių bausmių skyrimas, o atvirkščiai – vengimas griežtai bausti vadovus.

Sovietinė planavimo sistema, didelis įmonės planinių rodiklių skaičius buvo svarbi priežastis, lėmusi retus partinių bausmių atvejus. Nors bendrosios produkcijos planas buvo laikomas geriausiai įmonės veiklos rezultatus atspindinčiu rodikliu, svarbūs vertinimui buvo realizuotos produkcijos, suplanuotos gaminių nomenklatūros įvykdymo ir kiti planai. Jų pramonės įmonės neįvykdavo kur kas dažniau negu bendrosios produkcijos plano. Todėl partinei valdžiai nebuvo lengva apsispręsti, kada tikslinga bausti.

Bausmių skyrimas priklausė ir nuo kitų aplinkybių. Valdžios nutarimai, koreguojantys planines užduotis, ir medžiagų tiekimo sistemos trūkumai ekonominės veiklos vertinimo sistemą darė neapibrėžtą ir neaiškią. Įmonių vadovai visada turėjo galimybę blogus savo veiklos rezultatus paaiškinti nepalankiai susiklosčiusiomis aplinkybėmis, o partokratai – ne mažiau svarbią galimybę tais paaiškinimais „patikėti“. Centrai paprašius paaiškinti blogų rezultatų priežastis, vietos partinė valdžia visada galėjo pateikti direktorių išvardytas „objektyvias“ planų neįvykdymo aplinkybes – blogą tiekimą, darbo jėgos trūkumą ar pan. Atskirti, kur baigiasi objektyvios aplinkybės ir kur prasižengė „subjektyvūs“ veiksniai, buvo sunku. Pavyzdžiui, plano neįvykdymas dėl blogo įmonės ap(si)rūpinimo gamybai reikiamomis medžiagomis ir žaliavomis galėjo būti interpretuojamas tiek kaip objektyvi aplinkybė, tiek kaip vadovų ir tiekėjų aplaidumas.

Painios tiekimo problemos marginalizavo ne tik tiekėjų, bet ir pačių vadovų veiklą. Ji dažnai balansavo ties nusikaltimo riba – neformalūs susitarimai, kyšiai, vaišinimai ir „blatas“ buvo būtinas įmonės tiekėjų ir vadovų darbo požymis. Kad įvykdytų gamybos planus, įmonių vadovai neturėjo kito pasirinkimo, kaip tik šešėlinę veiklą. Vien įstatymų ir valdžios nutarimų laikymasis galėjo privesti įmonę prie „bankroto“ – gamybos planų nevykdymo.

Taigi sovietiniams funkcionieriams nebuvo lengva nustatyti aiškią ribą, kurią peržengus neišvengiamai turėjo būti skiriama partinė baudmė. Ekonominę veiklą nusakančių planinių rodiklių gausa, susipynę „objektyvūs“ ir „subjektyvūs“ gamybos užduočių nevykdymo veiksniai menkino partinių bausmių kaip veiksmingo ekonomikos valdymo įrankio efektyvumą. Įmonių vadovų baudimas iš esmės tapo ideologinių vajų nulemtu konjunktūriniu sprendimu, privalomuoju veiklos demonstravimu Maskvai. Kuri konkreči įmonė įgyvendinant partinį nutarimą bus pasirinkta politiniu taikiniu, nemažai priklausė nuo jų vadovų santykių su partokratais, kitaip tariant, nuo patrono ir klientų santykių. Sovietinė valdymo sistema paliko daug erdvės asmeniniams funkcionierių santykiams su gamyklų ar fabrikų vadovais, skatino glaudžius partokratų ir technokratų ryšius bei „blato“ terpę.

Partinės baudmės buvo skiriamos ne vien už blogus įmonės ūkinius rezultatus, bet ir už silpną ideologinę veiklą, „visuomeniškumo“, „kuklumo“ stoką ar net nesantuokinius intymius ryšius su pavaldiniais. Pavyzdžiui, „Neries“ žemės ūkio mašinų gamybinio susivienijimo direktorių Naujosios Vilnios partinė valdžia nubaudė „griežtu papeikimu įrašant į įskaitos kortelę“ dėl intymių santykių su įmonės Finansų ir realizacijos skyriaus viršininke²¹.

Komunistinio „asketizmo“ nesilaikymas – taip pat nereta partinės baudmės skyrimo priežastis. Pavyzdžiui, išnagrinėjus anoniminių skundą SSKP CK dėl 1974 m. spalio mėn. organizuoto „nekuklaus“ įmonės 30-mečio šventimo, buvo nubaustas Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos direktorius Oktiabris Burdenka²². Neįsigilinus į respublikos valdžios ir minėtos karinio pramoninio komplekso įmonės santykius, šis faktas būtų mažai įskalingas. Tačiau esama liudijimų, kad respublikos valdžios ir šios įmonės vadovų santykiai nebuvo itin geri. Tuometiniai valdžios atstovai pasakojo apie šios įmonės nenorą skaitytis su „respublika“. Buvęs Plano komiteto pirmininko pavaduotojas, o vėliau – LKP CK sekretorius ekonomikai B. Zaikauskas interviu pripažino, kad po Kosygino reformos sąjunginės įmonės nelabai norėjo atsižvelgti į respublikos valdžios nurodymus. Pačios nepaklusniausios esą buvusios karinio pramoninio komplekso įmonės, iš kurių išsiskyrė O. Burdenkos vadovaujama gamykla²³. B. Zaikauskas teigė: „Iš pradžių direktoriai bandė sakyti, kad jie savarankiški, bet labai greitai jie buvo patvarkyti.“ Anot jo, aliuzija į teritorinį partinį valdymą (neva, „kur tavo partija?“) lėmė, kad net O. Burdenka pakluso LKP valdžiai ir sutiko savo vadovaujamoje įmonėje gaminti plataus vartojimo prekes respublikos rinkai²⁴. Buvęs LSSR Ministrų Tarybos Pamonės skyriaus vedėjas P. Kuokštis, paprašytas nurodyti respublikos valdžiai nenoriai paklusiusius direktorius, pirmiausia paminėjo O. Burdenką, apibūdindamas jį taip: „Šitas buvo honoravas [pernelyg išdidus, pasipūtęs. – S. G.]. Su juo buvo ne taip paprasta.“²⁵ Neatmestina ir mintis, kad partinės baudmės O. Burdenkai forma įmonės vadovybei buvo „pasiųstas signalas“, jog respublikos valdžios nurodymų privalu klausyti. Manytina, kad esant geriems respublikos valdžios ir įmonės vadovų santykiams partinę baudmę skyręs

LKP CK Biuras galėjo apsiriboti įspėjimu, o ne tokia griežta nuobaudos forma kaip papeikimas²⁶.

Sovietinėje sistemoje pramonės įmonė buvo ne tik ekonominis, bet ir politinis socialinis institutas. Šis dvilypumas lėmė ideologinį įmonės vadovų pažeidžiamumą. Tai, kad įmonė vykdo valstybinius planus, dar neužtikrino jos administracijos saugumo. Darbininkų streikai, ideologiškai „kenksmingi“ pasisakymai, biografiniai asmens ar jo šeimos narių duomenys, skundai, dažniausiai anoniminiai, tapdavo dingstimi „partine linija“ įvertinti įmonės vadovybės veiklą. Sovietinio laikotarpio partiniame diskurse galima išvelgti tam tikrą administravimo ir „visuomeninio“ vadovavimo priešpriešą. Direktorius savo veikloje turėjo derinti propagandinį darbą ir gamyklos administravimą. I. Makmako žodžiais, visus nuopelnus reikėjo įvilkti į partinę formą. Anot jo, buvo būtina oficialiuose susirinkimuose pabrėžti, kad „vadovaujant komunistų partijai, mūsų gamykla įvykdė planą“²⁷. Gamybinis laimėjimas turėjo tapti neatsiejamu partijos politikos sėkmės liudijimu.

Kasdienei rutinai buvo įprasti ne tik laimėjimai, bet ir gamybos sunkumai. Operatyviai spręsti pramonės problemas ir kartu vykdyti partines akcijas buvo sudėtinga. Neretai įmonių vadovai nesugebėdavo (ar net negalėdavo) suderinti „visuomeninės veiklos“ ir įmonės valdymo. Nepaisydami rizikos būti apkaltinti „administravimu“, jie priimdavo sprendimus „nepasitarę“ su įmonės „kolektyvu“ ar partine organizacija.

Kaltinimas „administravimu“ buvo vienas didžiausių priekaištų vadovui. Pavyzdžiui, 1972 m. Vilniaus miesto partinė komisija tikrino anoniminio laiško „Pravdai“ faktus. Jame kaip vienas pagrindinių kaltinimų direktoriui buvo nurodoma: „Jo devizas – žiauriausias administravimas. Planą vykdome per

kraują ir ašaras, dirbame beveik visas išeigines dienas.“²⁸

Visuomeniškumas apėmė tiek būtiną dalyvavimą įvairiuose renginiuose po darbo, kai techniniai darbuotojai buvo priversti organizuoti ideologinius seminarus, skaityti savo pavaldiniams paskaitas, vesti būrelius, tiek ir „lenininio kolektyvizmo“ valdymo pradą. Direkcija svarbiausius sprendimus privalėjo priimti tik pasitelkusi įmonės partinę organizaciją ar kitas „visuomenines“ organizacijas. Pavyzdžiui, 1967 m. atleidžiant iš pareigų Vilkaviškio siuvimo fabriko direktorių, rajono funkcionieriai beveik pažodžiui citavo L. Brežnevo aplinkos frazes, skirtas nuverstajam Nikitai Chruščiovui. Vilkaviškio partijos komiteto pažymoje LKP CK rašoma: „Drg. Puišės vadovavimo metoduose pasitaikė daug subjektyvizmo, voliuntarizmo, nesiskaitymo su lenininio kolektyvinio vadovavimo principų reikalavimais.“²⁹ 1966 m. Vilniaus grąžtų gamyklos partijos komiteto sudaryta komisija tikrino direktoriaus įsakymus ir padarė išvadą, kad jie rengiami silpnai, įsakymų rengėjai iš anksto projektų nederina su įsakymų vykdytojais³⁰. Paties direktoriaus statusas šioje situacijoje lieka neaiškus.

„Vidinė partinė demokratija“ nebuvo įprasta įmonių direktorių darbui. LKP CK ir kitų partinės valdžios grandžių veikloje gausu nutarimų, kuriuose kalbama apie būtinybę didinti partinės organizacijos vaidmenį įmonių valdyme³¹. Tvirtas ir operatyvus valdymas buvo veiksmingas, bet ideologiškai pavojingas. Nevykdydami ideologiškai „privalomos programos“ įmonių vadovai rizikuodavo sulaukti kritikos ir ideologinių bausmių. Antra vertus, „lenininio kolektyvizmo“ persmelktas valdymas mažino sprendimų priėmimo operatyvumą. Įmonių vadovai privalėjo laviruoti tarp šių dviejų kraštutinių, stengdamiesi vykdyti gamybos programas ir neatkreipti „nereikalingo“ partinės valdžios dėmesio.

Įmonei neįvykdžius gamybos planų, partijos funkcionieriai prisimindavo „silpną darbą su visuomeninėmis organizacijomis“, „partinės grandies įmonėje silpnumą“ ar „lenininio kolektyvizmo“ valdyme nepaisymą. Partijos funkcionieriai turėjo surasti ekonominės problemos ideologinės interpretacijos formą. Tuometiniame partiniame diskurse išstbulinti ideologinių frazių šablonai lengvino „kaltinamojo nuosprendžio“ argumentaciją, darė ją ideologiškai įtikimesnę. Lenininio kolektyvinio valdymo principas dažnai tapdavo šios kalbos leitmotyvu. Įdomiausia, kad sovietinėje sistemoje kolektyviškumas turėjo ne trukdyti, o padėti spręsti gamybos problemas. Genetiškai šis naivus pramonės valdymo įrankis sietinas su marksizmo klasikų teiginiais apie visuotinį proletariato solidarumą. Teorinis marksizmo samprotavimas apie savanoriškai didelius gamybos įsipareigojimus prisiimančių „aukštos klasinės savimonės“ darbininką neatitiko realybės. Darbininkas kaip koks „klasinis priešas“ vengė išdirbio normų didinimo. Įmonės administracijai „klasinė savimonė“ buvo menkas būdas telkti darbininkus planams didinti ir vykdyti.

Nors įmonių vadovai gana skeptiškai vertino „visuomeninių organizacijų“ vaidmenį įmonės valdyme, o „kolektyvinis valdymas“ tebuvo partinė frazeologija, vis dėlto ideologinių aplinkybių verčiama bei siekdama įmonėje išlaikyti ir valdžiai demonstruoti gamyklos kolektyvo darną, administracija privalėjo skaitytis su partine, komjaunimo ir profsąjungos organizacijomis. Vengti priešpriešos su jomis vertė ne tik konkreti asmeninė konfliktų ir jų padarinių patirtis, bet ir informacija apie incidentus kitur. „Kaimyninių“ įmonių vadovai kartu su partijos komitetų instruktoriais ir sekretoriais dažnai būdavo konfliktų priežastis įmonėje svarsančių komisijų nariai. Pavyzdžiui, nagrinėjant anoniminį skundą Vilniaus plastmasinių

dirbinių gamykloje, partinės komisijos narys buvo „Vilmos“ susivienijimo direktoriaus pavaduotojas Mykolas Aleliūnas. Iš jo žodžių galima spręsti, kad panašių komisijų veikloje jis dalyvavo ne kartą³². 1972 m. Vilniaus statybos apdailos mašinų gamykloje kilusiam konfliktui išnarplioti buvo sudaryta panaši komisija, kurios nariai buvo Vilniaus miesto liaudies kontrolės pirmininkas G. Saržickas, LKP Naujosios Vilnios rajono komiteto pirmasis sekretorius A. Masiukas, „Lietuvos buitinės chemijos“ gamybinio susivienijimo direktorius V. Kriščiūnas, staklių gamyklos „Komunaras“ vyriausiasis inžinierius G. Naginskas³³. I. Makmakas ir A. Linartas savo interviu teigė, kad jiems taip pat yra tekę dalyvauti panašių komisijų darbe³⁴.

Partinės baudmės buvo skiriamos ne vien už lenininio kolektyvizmo ar visuomeniškumo prado valdyme nepaisymą. Vadovai dėl savo biografijos faktų, ypač nuslėptų, nedeklaruotų asmeninėse partinėse anketose, sulaukdavo negailestingų bausmių. Tarp „susikompromitavusiųjų“ buvo ne vien cechų ar skyrių viršininkai, bet ir patys direktoriai ar jų pavaduotojai. Net didžiausių Vilniaus pramonės įmonių generaliniai direktoriai buvo bausti partinėmis baudmėmis už biografijos faktų nuslėpimą. 1954 m. „griežtas papeikimas su įrašymu į asmens kortelę“ už savo „socialinės kilmės nuslėpimą“ skirtas tada dar Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos vyriausiajam energetikui, o vėliau „Sigmos“ generaliniu direktoriumi tapusiam Algirdui Čuplinskui. Partinė valdžia išsiaiškino, kad stodamas į partiją jis nuslėpė savo tėvą dalyvavus 1919–1920 m. Nepriklausomybės kovose, priklausius patriotinei Šaulių sąjungai³⁵.

Daug skaudžiau nuslėptų biografijos faktų atskleidimas atsiliepė Algirdo Didžiulio karjerai. Nuo 1966 m. jis turėjo tenkintis Vilniaus kuro aparatūros generalinio direktoriaus postu, nors 1956–1959 m. ėjo LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėjo,

o 1959–1963 m. – aukštas LŪT pirmojo pavaduotojo pareigas. 1963 m. partinis aparatas nustatė, kad stodamas į partiją jis nuslėpė kilęs iš dvarininkų. Jo tėvui priklausė 300 ha Marijampolio dvaras netoli Panevėžio, kuris po žemės reformos sumažėjo iki 173 ha, o 1935 m. buvo parduotas. Nors būsimas direktorius savo socialinės kilmės „kalbę mėgino išpirkti“ 1944–1950 m. tarnaudamas sovietinėje kariuomenėje, kur pelnė nemažai apdovanojimų, staigi A. Didžiulio karjera neišvengiamai baigėsi. Pašalintas iš LŪT pirmininko pavaduotojo pareigų ir LKP CK narių, 1963 m. jis buvo paskirtas Vilniaus elektrinio suvirinimo įrengimų gamyklos vyriausiojo inžinieriumi³⁶.

Vargu ar aukšto funkcionieriaus A. Didžiulio biografijos faktai atskleisti apsieinant be intrigų ar politinio užsakymo. Buvusio Vilniaus elektrinio suvirinimo įrengimų gamyklos direktoriaus I. Makmako nuomone, faktų „pakapstymą“ lėmė A. Didžiulio konfliktai su LSSR MT pirmininku Motiejumi Šumausku³⁷. Tačiau įtikimesnę versiją pateikė daug atviriau kalbėjęs buvęs LSSR plano komiteto skyriaus vedėjas Albinas Jovarauskas. Anot jo, A. Didžiuliui reikalaujant iš darbo buvo atleistas kitas LŪT pirmininko pavaduotojas Elisas Bilevičius. Pastarasis, pasak A. Jovarausko, buvo silpnas vadovas, tačiau turėjo „pogrindininko“ aureolę³⁸ ir, suprantama, senus gerus ryšius tarp partijos funkcionierių bei saugumiečių. 1963 m. į SSKP CK kreipėsi „SSKP narys“ Aleksandras Slavinas, informuodamas apie A. Didžiulio nuslėptus biografijos faktus³⁹.

Trečios didelės Vilniaus pramonės įmonės – „Elfos“ gamybinio susivienijimo – generaliniam direktoriui V. Blinkievičiui partinių bausmių pavyko išvengti, nors jo istorija kompromituojančios medžiagos gausa lenkė kolegas iš kitų minėtų gamyklų. V. Blinkievičius teigė, kad jis kilęs „iš buožių šeimos“. Jo tėvai esą buvę ištremti į Sibirą, o brolis,

kaip partizanų ryšininkas, sovietų valdžios kalintas⁴⁰. Be abejo, tokia kompromituojančios medžiagos gausi biografija buvo labiau nei pakankama atleisti ar partine bausme nubausti V. Blinkievičių. Pavyzdžiui, 1975 m. saugumiečiams išsiaiškinus, jog Panevėžio stiklo gamyklos direktoriaus Aleksandro Kuodžio brolis Antanas buvo tarnavęs vokiečių kariniuose daliniuose, o vėliau dalyvavęs antisovietiniame ginkluotame pasipriešinime, apie tai buvo „asmeniškai informuotas drg. Ferensas“ ir A. Kuodis nedelsiant atleistas iš įmonės direktoriaus pareigų⁴¹. Atrodo, kad V. Blinkievičių gelbėjo tiek diplomatija, gebėjimas išvengti aštrių konfliktų ar nesutarimų, kuriuos sprendžiant galėjo išaiškėti jo biografijos faktai, tiek ir puikūs santykiai su aukštais partijos funkcionieriais. Paties V. Blinkievičiaus teigimu, partijos vadovams jo biografija nebuvo paslaptis. LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėjas Ivanas Černikovas esą jam atvirai buvo pareiškęs: „Mes apie tave žinome geriau nei tu pats apie save.“⁴²

Interviu metu V. Blinkievičius ne sykį minėjo I. Černikovą, su kuriuo mokėsi viename kurse. Matyt, V. Blinkievičiui nemažai pagalbėjo ir gera pažintis su LKP CK Administracinių organų skyriaus vedėju (1969–1974) Aleksandru Česnavičiumi. Dėl biografijos faktų negavęs leidimo vykti į Angliją, direktorius pats ėmėsi iniciatyvos išsiaiškinti priežastis. V. Blinkievičius pasakojo: „Skambinu į Centro Komitetą Česnavičiui. Jis – buvęs mūsų Tarybų rajono sekretorius [1957–1958 m. – LKP Vilniaus miesto Tarybų rajono komiteto antrasis sekretorius. – S. G.], jis mane gerai pažinojo. Aš iš Maskvos skambinu ir sakau: „Jeigu nepasitikite, pasakykite. Aš gi tiek metų pradirbęs.“ [Jis] sako: „Dirbk normaliai, nieko nebus.“ Tikrai, po to mane išleido į Paryžių, vadinasi, viskas ten tvarkoje, pasibaigė. [...] Ir tik nuo 1986 m. man ta, aš

turėjau tą ligą [baimę dėl valdžios vykdomo persekiojimo. – S. G.], pasibaigė.“⁴³

Apie faktus, kompromituojančius įmonių vadovus, savo atsiminimuose užsimena ir Algirdas Brazauskas. Jis rašo: „Dažnai buvo reikalaujama, kad vienas ar kitas sekretorius atleistų kurį nors vadovaujantį darbuotoją, nes arba jo giminės, arba tėvai buvo išvežti – tai išaiškino ar saugumas, ar kaip nors kitaip paaiškėdavo. Tuos žmones, išmanančius specialistus, mes gindavome, ir aš neprisimenu nė vieno atvejo, bent iš mano sferos, kad panašiu atveju žmogus būtų atleistas. Tarp mūsų buvo natūralūs, žmogiški santykiai.“⁴⁴

„Žmogiški santykiai“ yra svarbūs patrono ir kliento tipo ryšiams. Šiems santykiams būdinga asmeninė priklausomybė ir solidarumas, susijęs su įsipareigojimais ir suinteresuotumu. Respublikos valdžia, savo arsenale turėdama visas partinio vadovavimo priemones, siekė kurti glaudžius partijos funkcionieriaus (patrono) ir įmonės vadovų (klientų) santykius. Prie to ypač prisidėjo partinės baudsmės ar, tiksliau, jų baimė, įmonių vadovų siekis jų išvengti. Kokios bebūtų partinių bausmių priežastys – silpnas ūkinis vadovavimas, visuomeninio, kolektyvinio valdymo principų nepaisymas ar biografijos faktai, – visos jos skatino klientelinius ryšius. Buvo ne tiek svarbu, už ką skiriama partinė baudmė, kiek pati menkai apibrėžta baudimo teisė. Ji lyg atspindi partijos vaidmenį visuomenėje, kai partija už viską atsako, bet niekam neatsakinga. Neapibrėžtumas baugino įmonių vadovus, skatino neformalius patrono ir kliento tipo santykius, kenkė valdymo sistemos racionalumui ir aiškumui.

Oficialiuose šaltiniuose, suprantama, nedaug galima aptikti neformalių santykių liudijimų. Tačiau net LKP CK dokumentuose (o ką jau kalbėti apie miestų ar rajonų komitetų dokumentus) randami pavieniai atvejai liudija egzistavus glaudžius ryšius.

Koks svarbus buvo partijos kadrų ryšys, iliustruoja „Vilmos“ gamybinio susivienijimo situacija. SSRS aviacijos pramonės ministerija 1980 m. stipriai kritikavo šio susivienijimo vadovybę. Jau vien tai, kad raštas buvo adresuotas ne šiaip LKP CK, o kadrus kuruojančiam LKP CK antrajam sekretoriui Nikolajui Dybenkai, rodė sąjunginės ministerijos norą respublikos partinės vadovybės rankomis nubausti susivienijimo direkciją. Rašte pabrėžiama: „Naudodamiesi nebaudžiamumu, susivienijimo vadovai, partijos ir profsąjungos komitetas susitaikė su sistemingu planų žlugdymu ir nerodo reikiamų pastangų kovoti, kad susivienijimo įmonėse būtų įvesta tvarka.“⁴⁵ Nepaisydamas šio kategoriško rašto, LKP CK konstatavo, kad kaltės priežastys nėra vien subjektyvios. Ministerija esą neužtikrinanti savalaikio reikiamų medžiagų tiekimo⁴⁶. Manytina, kad gana liberalų vertinimą lėmė ir įmonės vadovų ryšiai su partijos vadovybe. „Vilmos“ generalinio direktoriaus pavaduotojas kadrams ir režimui M. Aleliūnas, kuris dažnai buvo laikomas faktiniu susivienijimo vadovu, praityje buvo aktyvus komjaunimo veikėjas, o vėliau dažnai dalyvaudavo partijos komitetų inicijuotose komisijose.

Glaudžiais asmeniniais ryšiais su partiniais vadovais, siekdami išvengti partinių bausmių, naudojosi ir kiti įmonių direktoriai. Pavyzdžiui, Vilniaus statybos apdailos mašinų gamyklos direktorius V. Zinovjevas daug vilčių dėjo į gerus santykius su LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėju pavaduotoju I. Černikovu⁴⁷. Prieš patekdamas į šį įtakingą postą, I. Černikovas 1963–1967 m. dirbo partijos Vilniaus miesto Naujosios Vilnios rajono komiteto sekretoriumi, kuriam priklausė minėta gamykla. Manytina, kad tuo metu ir užsimezgė V. Zinovjevo pažintis su I. Černikovu. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje, kilus konfliktui tarp jo ir gamyklos vyriausiojo inžinieriaus

A. Maliukevičiaus bei kitų įmonės vadovų, V. Zinovjevas raštuose partinei valdžiai apeliavo į I. Černikovą, priminė šios problemos aptarimą Naujosios Vilnios partijos komitete ir LKP CK. Esą 1969 m. susitikime LKP CK I. Černikovas A. Maliukevičiui pagrasinęs, kad jei jis nesutars su direktoriumi, bus atleistas iš pareigų⁴⁸. Nepaisant plačių pažinčių su partijos funkcionieriais, išplieskusio konflikto mastas nepaliko V. Zinovjevui galimybių išlikti direktoriaus kėdėje.

KGB KOMPROMITUOJANTI MEDŽIAGA PRAMONĖS VALDYME

Įmonių vadovus kompromituojančios medžiagos, tinkamos „personalinei bylai“, partijos funkcionieriai gaudavo įvairiais kanalais. Nepatenkintų darbuotojų skundai, liaudies kontrolės, LSSR vidaus reikalų ministerijos, žemesniųjų partinių grandžių pateikta informacija galėjo tapti pagrindu svarstyti asmens elgesį LKP CK ar komitetuose. Vis dėlto dažniausiai partinėms bausmėms buvo panaudojama „partijos skydo“ KGB parengta ir atsiųsta informacija. Sovietinio saugumo medžiagoje yra išlikę įdomių partijos vadovų paklausimų, kuriuose net neslepama tikslo sukompromituoti netinkamą asmenį. Štai 1982 m. iš pareigų atleistam buvusiam „Žalgirio“ gamyklos direktoriui M. Bychovskiui reiškiant nepasitenkinimą ir rašant „nepagrįstus“ skundus, LKP Vilniaus miesto komitetas kreipėsi į LSSR KGB, prašydamas pateikti jį kompromituojančių duomenų⁴⁹.

LSSR pramonės įmones kuravo KGB 2-osios valdybos 3-iasis skyrius, suformuotas 1960 m. kovo 20 d. iš buvusio KGB Geležinkelių transporto skyriaus ir anksčiau 2-ajam skyriui priklausiusių pramonės poskyrio bei jo sudėtyje buvusios Valstybinių paslapčių apsaugos grupės. Naujajam skyriui buvo pavesta organizuoti kontržvalgybinį darbą

geležinkelių, vandens transporto sistemose ir svarbiausiuose pramonės objektuose bei užtikrinti slaptųjų duomenų apsaugą⁵⁰. 1983 m. šis skyrius reorganizuotas į 6-ąjį skyrių. KGB agentūros tinklo surinkta kompromituojanti medžiaga buvo svarbi priemonė paspausti įmonių vadovams. Kyla klausimas, kaip išsamiai KGB buvo informuotas apie padėtį įmonėse?

Archyviniai šaltiniai liudija, kad KGB gerai pažinojo įmonių vadovus, jų nuotaikas. Patikimą informaciją garantavo palyginti didelis administracijos darbuotojų procentas agentūros struktūroje. Pavyzdžiui, 3-iojo skyriaus 1-asis poskyris, kuris tiesiogiai kuravo pramonę, 1977 m. turėjo 124 agentus. Iš jų 42 dirbo įmonių vadovybėje, buvo cechų ir skyrių viršininkai. Vidurinės grandies darbuotojų tarp agentų buvo 76, o darbininkų – tik 5⁵¹. Inžinieriai vyravo ne tik pramonę kuravusio 3-iojo skyriaus, bet ir bendroje visų KGB skyrių agentūroje. Istoriko Arvydo Anušausko teigimu, 1969 m. vasarą Kaune buvo 406 KGB agentai, iš jų daugiausia – 116 – būta inžinierių ir techninių darbuotojų⁵².

Tokia agentūros sudėtis leido operatyviniams surinkti daug kompromituojančios, net pikantiškos informacijos apie įmonių vadovus. Antai vieną „Sigmos“ gamybiniam susivienijimui priklausiusią gamyklą aptarnavusio operatyvinio darbuotojo užrašuose nurodoma, kad įmonės Techninės kontrolės skyriaus viršininkas draugauja su buvusiu direktoriaus meiluže, o apie direktoriaus pavaduotoją komercijai gamykloje neva kalbama, kad „išneša viską, ką tik randa“; Darbo ir darbo užmokesčio skyriaus viršininkas apibūdintas kaip įmonėje nepopuliarus nacionalistas, kuris „veržėsi į direktoriaus pavaduotojo ekonomiką postą“⁵³.

Bene labiausiai šokiravo KGB, tiksliau, jam pranešusį Alytaus milicijos skyrių, informacija apie Alytaus mėsos kombinato direktorių Puišį. Jaunystėje jis neva ne tik buvęs gerai

pažįstamas su kaimynystėje gyvenusiais Mykolu Petrausku (vėliau – Lietuvos partizanų Dzūkų rinktinės štabo viršininkas) ir Jonu Vilčinsku (vėliau – Kęstučio apygardos vadas), bet ir kartu su jais 1941 m. mušęs komjaunuolius, o vieną jų netgi nužudęs⁵⁴.

Svarbios informacijos KGB teikė ne tik agentai, bet ir administracijos veikla nepatenkinti įmonių darbuotojai. Pavyzdžiui, Utenos laboratorinių elektros krosnių gamyklos Kadrių skyriaus viršininkas 1969 m. KGB informavo, kad gamyklos direktoriaus žmona – tremtinė, pats jis proteguoja buvusius partizanus, o į vadovaujamus postus skiria „nepatikimus“ asmenis⁵⁵.

Daugiausia kompromituojančios medžiagos KGB turėjo apie vadinamųjų „pašto dėžučių“ vadovų veiklą. Didelis režimui keliančių įtarimą žmonių skaičius tokiose įmonėse gali atrodyti paradoksaliaus. Karinės produkcijos gamybos saugotojai turėjo lyg ir užtikrinti, kad šiose įmonėse, ypač jų vadovybėje, dirbtų patikimi, „geros politinės reputacijos“ asmenys. Išeivijos „Dirvos“ laikraščio straipsnyje apie Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklą aprašoma griežta darbuotojų atranka ir politinė kontrolė. Šioje įmonėje, pasak straipsnio autoriaus, „filtruojama“ viskas⁵⁶. Būtent šis KGB agentūros tinklo atliekamas „filtravimas“ leido saugumiečiams surinkti gana daug kompromituojančios medžiagos apie vadovaujančiuosius įmonės darbuotojus. 1967 m. įmonę kuravusio operatyvininko sudarytame asmenų, apie kuriuos turima kompromituojančios medžiagos, sąraše – per tris dešimtis žmonių. Tarp jų buvo aukštų šios gamyklos ir jai priklausiusio instituto vadovų. Pavyzdžiui, instituto vyriausiasis inžinierius Anatolijus Černas apibūdinamas kaip „ne pagal pajamas gyvenantis stileiva“, o apie gamyklos vyriausiąjį inžinierių Vladimirą Novopolskį rašoma, kad jo motina sovietų valdžios buvo suimta 1941 m.⁵⁷ Įmonės slaptumas ir užda-

ras statusas suteikė KGB pretekstą domėtis jos vadovų veikla. Kaip matyti iš įmonėje šniukštinėjusių agentų sąrašo, vien nuo 1952 m., kai KGB pradėta tuo metu SSRS aviacijos pramonės ministerijai priklausiusios įmonės Nr. 555 vardinė byla, iki 1967 m. čia veikė net 56 agentai⁵⁸.

Galbūt ne taip uoliai kaip Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos, bet taip pat įdėmiai buvo stebima ir kitų įmonių vadovų veikla. Galima teigti, kad KGB turėjo informacijos, kompromituojančios daugelio, jei ne visų, „operatyviai aptarnaujamų“ įmonių vadovus. KGB 3-iasis skyrius aptarnavo didžiąją dalį respublikos įmonių, tarp jų – visas sąjunginio pavaldumo gamyklas. LSSR KGB archyvinėje medžiagoje nepavyko aptikti nė vienos įmonės, apie kurios vadovus neturėta tokio pobūdžio informacijos.

Kyla klausimas, ar visą informaciją iš KGB gaudavo partinė valdžia? Dvejopas – sąjunginis ir respublikinis – LSSR KGB pavaldumas galėjo lemti tam tikrą partinės valdžios ir saugumiečių tarpusavio nepasitikėjimą. Principas „šiukšlių iš namų neišnešti“ buvo aktualus visuose valdymo lygmenyse – tiek gamyklose, tiek ir LKP CK. Respublikos partinė vadovybė galėjo baimintis, kad informaciją apie įmonėse pasireiškiantį darbuotojų nepasitenkinimą ar neramumus, gamyklose susidariusias pavojingas situacijas ar technologijos pažeidimus gaus ne tik ji, bet ir Maskvos institucijos. Apie savotišką partinės valdžios ir KGB konkurenciją pasakojo buvęs LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėjas L. Maksimovas. Anot jo, „KGB pirma duoda ten [į Maskvą. – S. G.] informaciją, o iš ten ateina skambutis čia [...]. Porą sykių užpykau, susitikau su įmonių („Azoto“, Mažeikių, kurios pavojingos dėl sprogimo) vadovais ir sakau: „Vyrų, pasitikim vienas kitu, skambinkit, sakykit, kas atsitiko.“⁵⁹

Ne vien noras operatyviai reaguoti į „ypatingą padėtį“ įmonėse skatino L. Maksimovą

kreiptis į direktorius. Jo prisiminimu, KGB buvo linkęs situaciją dramatinėti – „išpūsti burbulą“⁶⁰. Partijos funkcionieriams pirmiesiems sužinojus apie „ypatinguosius įvykius“ konkrečioje gamykloje ir laimėjus tam tikrą „informacinį karą“ prieš KGB, iš pastarojo buvo atimama galimybė rašyti į Lubianką pagyrušnišką raportą apie „atliktą darbą“. Vis dėlto L. Maksimovas prisimena, kad, nepaisant savotiškos konkurencijos, susiklostė geri santykiai su „jaunais“ KGB 3-iojo skyriaus vadovais Marijonu Misiukiniu ir V. Miškinu⁶¹.

Ypač glaudūs partijos komitetų ir KGB santykiai buvo devintojo dešimtmečio pradžioje. Po struktūrinės reformos KGB buvo sukurti rajonų skyriai. KGB ryšiai su miestų ir rajonų partijos komitetais tapo dar glaudesni. Pavyzdžiui, Vilniaus miesto KGB grupė 1983–1984 m. partinėms instancijoms išsiuntė 49 pranešimus apie konfliktines situacijas, techninių procesų pažeidimus gamyklose. Įdomu, kad šioje ataskaitoje dar minimos 173 žodinės informacijos partijos komitetams⁶².

Glaudūs tiesioginiai KGB miestų ir rajonų skyrių santykiai su vietos partine valdžia kiek baugino respublikos KGB vadovybę. 1983 m. LSSR KGB pirmininko Juozo Petkevičiaus rašte teritorinių skyrių pirmininkams teigiama, kad ne visa miestų ir rajonų skyrių į komitetą ir partiniams organams siunčiama medžiaga yra objektyvi. J. Petkevičiaus žodžiais, neobjektyvūs pranešimai verčia abejoti „organų“ informacija ir kenkia KGB autoritetui⁶³.

Pažymėtina, kad KGB ir partinės valdžios bendradarbiavimas buvo abipusis. Ne tik partijos funkcionieriams praversdavo KGB informacija, bet ir saugumiečiams reikėjo partinių institucijų paramos. Itin daug rūpesčių KGB kėlė leidimų dirbti slaptuosius darbus sistema. Jos priežiūrai būdingas platus kontrolės mastas. Iš LSSR KGB doku-

mentų matyti „organų“ nepasitenkinimas vis didėjančiu asmenų, kuriems buvo išduotas leidimas slaptajam darbui ar dar reikėjo išduoti tokį leidimą, skaičiumi. Net kariniam pramoniniam kompleksui nepriklausančios įmonės, palaikiusios ekonominius ryšius su vadinamosiomis „pašto dėžutėmis“, stengėsi parūpinti savo darbuotojams KGB leidimą – be jo tiekėjai ar kiti specialistai nebuvo įleidžiami į uždarąsias gamyklas.

Įmonių darbuotojų, kuriems leista dirbti su slaptaisiais dokumentais, nomenklatūra plėtėsi ir dėl valstybinių paslapčių apsaugos instrukcijos trūkumų. 1965 m. SSRS vyriausybės patvirtinta instrukcija Nr. 0015–1965 1972 m. buvo pakeista instrukcija Nr. 00166–72. Pastarojoje taip pat nebuvo aiškiai apibrėžta, kada moksliniai tyrimai ar dokumentai privalo būti „ypatingos svarbos“ („особой важности“), „visiškai slapti“ („совершенно секретно“), „slapti“ („секретно“) ar „tarnybinio naudojimo“ („для служебного пользования“). SSRS Ministrų Tarybos nutarimu buvo tvirtinamas „Svarbiausių valstybinių paslapčių duomenų sąrašas“ („Перечень главнейших сведений, составляющих государственную тайну“)⁶⁴, bet kartu gyvavo žinybiniai sąrašai, lyg ir papildantys pirmiau minėtąjį. Žinybiniais sąrašo darbams ir dokumentams taip pat galėjo būti suteikiamas ne tik „slaptai“ ar „visiškai slaptai“, bet ir „ypatingos svarbos“ grifas, nors tarnybinės ir gamybinio turinio paslaptys paprastai buvo priskiriamos prie „slaptai“ kategorijos. Žinybiniai paslapčių sąrašai, suderinti su KGB, buvo tvirtinami ministrų⁶⁵.

Slaptųjų darbų sąrašai vis ilgėjo dėl naujų išradimų, tuo pat metu paliekant juose ir morališkai pasenusius darbus. Tai ne tik trukdė perduoti civilinės pramonės šakoms technikos naujoves, bet ir lėmė darbuotojų, kuriems būtinas KGB leidimas, skaičiaus didėjimą. Plečiantis slaptųjų darbų ir dokumentų nomenklatūrai, ilgėjo ir sąrašas pa-

reigų, kurias galėjo eiti tik atitinkamą leidimą gavę asmenys. Grifu „slaptai“ pažymėtiems darbams buvo būtina trečioji, „visiškai slaptai“ – antroji, o „ypatingos svarbos“ – pirmoji leidimo forma.

Pareigybių, kurioms būtinas atitinkamas leidimas, sąrašus sudarinėjo atitinkamos įmonės ar įstaigos slaptasis (dažniausiai pirmasis) skyrius, o tvirtino KGB. Dėl leidimo slaptasis skyrius kreipdavosi į saugumą, kurio operatyvinis darbuotojas tikrino asmens tinkamumą: rinko ne tik pretendento, bet ir, padedamas KGB teritorinių skyrių, KGB ir respublikos centrinio archyvo, šeimos narių biografijos faktus. Pateiktos pažymos buvo saugomos specialioje personalinėje „leidimo byloje“. Joje sukauptos agentūrinės informacijos pagrindu operatyvinis darbuotojas parengdavo išvadą, kurioje respublikos KGB vadovams siūlydavo patvirtinti arba atmesti įmonės prašymą suteikti slaptumo formą.

Svarbi kliūtis, su kuria susidurdavo KGB, buvo ribotos galimybės nubausti instrukciją pažeidusius asmenis ar įmones. Už slaptųjų duomenų paviešinimą (išskyrus karines paslaptis) instrukcijos Nr. 00166–72 37 punktas numatė griežtą administracinę bausmę iki nušalinimo nuo darbo su slaptaisiais dokumentais⁶⁶. Visgi daugiausia nepasitenkinimo saugumui kėlė ne tiek paslapčių atskleidimas, kas retai pasitaikydavo, kiek instrukcijos 66 paragrafo pažeidimai skiriant į postus tam tikro leidimo neturinčius asmenis.

Igyvendindami paslapčių apsaugą, ka-
gėbistai turėjo tiesioginį ryšį su gamyklų 1-ųjų (slaptųjų) skyrių viršininkais, direktorių pavaduotojais kadrams ir režimui. Šiuos vadovus būtų galima priskirti prie tų pačių vadovų, kurių netenkino išorinės valdžios, įskaitant ir KGB, kišimasis į įmonės valdymą. Kaip kad valdžios ekonominės iniciatyvos nepasiekdavo gamintojų, taip ir įmonės nenoriai įgyvendindavo ideologines direktyvas bei saugumo reikalavimus. Jos

įstengdavo nepaklusti saugumo struktūrų reikalavimams. Pasak A. Linarto ir I. Makmako, atleisti žmogų buvo delsiama⁶⁷, ieškoma kompromiso su įmonę aptarnaujančiu operatyviniu darbuotoju. Kaip prisiminė buvęs „Elfos“ generalinis direktorius V. Blinkevičius, įmonę kuruojantis operatyvininkas už akių dažnai buvo ironiškai pavadinamas „angelu sargu“. Įmonės vadovas minėjo ne vieną KGB operatyvininkų reikalavimą pašalinti iš pareigų režimui nepatikimus asmenis. „Elfos“ vyriausiojo inžinieriaus pavaduotojas Zubas buvo vienas iš tokių nepatikimų asmenų, kurį KGB prašė atleisti. V. Blinkevičius teigė: „Jo sesuo buvo teista pagal 58 straipsnį už ryšius su partizanais. Ir jį reikėjo „nuimti“. Tai prižadėdavau [KGB operatyviniam darbuotojui, kuravusiam įmonę. – S. G.] „nuimti“. Ir visus dvidešimt metų aš vis žadėjau. Jie kai pasikeičia, užmiršta kažkaip. [...] Ir taip išlaikiau iki pat galo [t. y. sovietmečio pabaigos. – S. G.]“⁶⁸

Delsimas atleisti režimui nepatikimą darbuotoją buvo grindžiamas geru darbu, specialistų trūkumu. Į KGB raginimus V. Blinkevičius esą atsakydavęs: „Aš gi turiu parinkti žmogų [t. y. kitą darbuotoją] į tas pareigas. – S. G.], aš juk negaliu iš karto taip. Jis dirba gerai.“⁶⁹

Panašių argumentų esama ir Akmenės cemento gamyklos cecho viršininko pavaduotojo A. Ivanausko atsiminimuose. Jis rašo: „Negalėdami sugrįžti į tėviškę arba rasti darbo gimtosiose vietose, į Naujosios Akmenės statybas atėjo nemažai sovietinei valdžiai nepatikimų žmonių. Vėliau dalis jų perėjo į gamyklą. Vėliau ar anksčiau iš paskos ateidavo „kompromituojantys“ dokumentai. Tačiau visuomet stengėmės žmones saugoti ir branginti, sakydavome, kad be to žmogaus žlugs gamykla, jo nėra kuo pakeisti.“⁷⁰ KGB archyviniai dokumentai rodo, kad šios gamyklos vadovai tikrai turėjo nemažai rūpesčių dėl darbuotojus kompromituojančios medžiagos.

1972 m. pradžioje Mažeikių rajono KGB skyrius informavo Akmenės partinę valdžią ir KGB 3-įjį skyrių apie „politiškai nebrandžių asmenų“ skyrimą į vadovaujamas pareigas gamykloje. Anot laiško autorių, vyriausiojo inžinieriaus pavaduotoju dirbančio Konstantino Anisimovo tėvas buvo nuteistas mirties bausme kaip vokiečių valdžios rėmėjas. Gamyklos laboratorijos viršininko pavaduotojas Algimantas Mituzas KGB dėmesio sulaukė taip pat dėl savo tėvo Juliaus Mituzo bendradarbiavimo su vokiečių valdžia. Nacių okupacijos metais J. Mituzas esą buvęs lietuvių policijos karininkas. Daugiau nei šimtui darbininkų vadovavęs meistras Bronius Antanėlis rašte apibūdinamas kaip legalizavęsis antisovietinės „gaujos“ narys. Gamyklos Plano skyriaus viršininko Stasio Drublionio vienas brolis minimas kaip vokiečių valdžios rėmėjas, kitas – buvęs partizanas, nuteistas sovietų valdžios. Rajono KGB piktinosi netgi tuo, kad buvęs tremtinys Domas Ramanauskas paskirtas paprasčiausiu šiferio cecho mechaniku⁷¹.

Įmonių vadovų pastangas apsaugoti savo pavaldinius, neatleisti jų iš darbo galima vertinti ne tik kaip žmogišką padorumą, bet ir kaip administracinį žingsnį. Įmonėms nuolat trūko darbo jėgos, todėl atleisti darbuotojus buvo nenaudinga⁷². Politiškai nepatikimi asmenys dažniausiai buvo geri darbuotojai. Nors trūksta išsamesnių antropologinių ir sociologinių tyrimų, galima būtų išvelgti šių žmonių norą profesinėje veikloje pasijusti saugiau, įgyvendinti karjeros ir pripažinimo poreikius. Štai 1968 m. Panevėžio miesto KGB skyriaus ataskaitoje 5-ajam (ideologinės kontržvalgybos) skyriui teigiama, kad daugelis grįžusiųjų užsirekomendavo teigiamai, dirba „itin sąžiningai“⁷³.

Galima manyti, kad ekstensyvus sovietinės ekonomikos pobūdis, papildomos darbo jėgos, be kurios augimo buvo sunkiai vykdomi įmonių planai, poreikis lėmė tam

tikrą sovietų režimo liberalumą. Iš tremties ir politinio kalinimo vietų grįžę asmenys tapo vienu iš socialinių įmonių plėtros pagrindų. Vienoje minėto 3-iojo skyriaus pažymoje rašoma: „Kai kurie įmonių vadovai, prisiimdami darbininkų ir net inžinierių bei techninių darbuotojų poreikiu, priima į darbą anksčiau susikompromitavusius asmenis. Pavyzdžiui, Vilniaus skaičiavimo gamyklos Techninio skyriaus viršininkas Nakvosas ir SKB skyriaus viršininkas Tamošiūnas priima į skyrius asmenis, iš anksto žinodami, kad apie šiuos asmenis turima rimtos kompromituojančios medžiagos. Katkevičius, Žvirblys, Povilauskas ir kiti buvo su tėvais ištremti.“⁷⁴

Greta Vilniaus skaičiavimo mašinų gamyklos būtų galima paminėti daug įmonių, kuriose būta panašių „pažeidimų“. Tikrindami, kaip įmonės laikosi slaptumo režimo, KGB darbuotojai dažnai būdavo priversti konstatuoti, kad instrukcijos nesilaikoma ir prie paslapčių prileidžiami „netinkami“ asmenys. Tokiais 1972 m. instrukcijos Nr. 00166 pažeidimais 1981 m. buvo kaltinama „Vilmos“ gamybinio susivienijimo vadovybė, 1982 m. – Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos administracija⁷⁵. 1985 m. Kauno radijo gamyklą tikrinę saugumiečiai konstatavo, kad per 20 vadovaujančiųjų ir svarbiausių konstruktorių bei inžinierių neturi darbui privalomų leidimų⁷⁶.

Įmonių vadovų siekis riboti valdžios kišimąsi į gamyklos ar fabriko valdymą turėjo ne vien tiesioginių gamybinių padarinių. Savisauga būtų galima paaiškinti ir tam tikras KGB nesėkmes ribojant režimui nepatikimų žmonių mobilumą. Nepaisant vykdomos politiškai nepatikimų asmenų izoliacijos, režimas neįstengė visiškai sužlugdyti jų socialinio mobilumo.

Pramonės įmonių vadovams perdėta sovietinio saugumo globa kėlė nemažai rūpesčių. Kitaip nei įprasta demokratinėse sistemose, SSRS paties darbuotojo informavimas apie

KGB atsisakymą jam išduoti slaptiesiems darbams reikiamą leidimą buvo laikomas dideliu nusižengimu. Pavyzdžiui, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje KGB kaip kompromituojančią medžiagą įvertino Elektrografijos mokslinio tyrimo instituto direktoriaus Leonardo Korolkovo poelgį pasakant darbuotojams, jog KGB atsisakė išduoti jiems leidimus⁷⁷.

Perdėti slaptumo reikalavimai kenkė pramonės įmonių valdymui. Pirma, negalėdamas tiesiai nurodyti pašalinimo iš atitinkamų pareigų ar neskirimo į jas priežasčių, įmonės direktorius privalėjo jas tiesiog išgalvoti ar „surasti“. I. Makmako žodžiais, atleidžiant KGB leidimo negavusį darbuotą, „apeluoti į [Valstybės saugumo. – S. G.] komitetą nebuvo galima. Būtina buvo surasti kitus trūkumus ar asmeninio elgesio, ar gamybos organizavimo veikloje“⁷⁸.

Vadinasi, įmonės valdymo buvo neįmanoma visiškai racionalizuoti. Darbuotojų pareiginės funkcijos, kurių neįvykdžius grėsė bausmė ir net atleidimas iš darbo, negalėjo būti tiksliai apibrėžtos. Jose privalėjo būti dirbtinai palikta spragų, suteikiančių įmonės vadovams progą bet kada, KGB ar jo informacijos pagrindu, partinei valdžiai pareikalavus, atleisti darbuotoją iš pareigų.

Antra, slaptumo aureolė, nevysiškai aiškūs atleidimo argumentai sukeldavo atleistam darbuotojui bei jo artimiesiems bendradarbiams tam tikrą nežinią ir nepasitikėjimą. Vargu ar jie neįtarė, kad „organai kažką surado“. Nors, kaip minėta, patys asmenys apie KGB sprendimą nebūdavo informuojami, įtarimai ir nepasitikėjimas kėlė nepasitenkinimą. Antai viename KGB agentūriniame pranešime rašoma, kad iš Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos inžinieriaus Fišteino atėmus trečiosios formos leidimą, žmogus labai pasikeitė ir išgyveno⁷⁹.

Siekdamas užtikrinti jam patikėtą slapto režimo funkciją, LSSR KGB glaudžiai bendradarbiavo su partijos funkcionieriais. Nubausti įmonių vadovus, nesilaikančius slaptumo instrukcijų, KGB iš esmės galėjo tik padedamas partijos funkcionierių. Štai 1962 m., „suderinęs su partiniais organais“, KGB uždraudė Kauno pramonės statybos projektavimo instituto skyriaus viršininkui Vytautui Katkevičiui skaityti slaptuosius dokumentus⁸⁰.

Saugumo archyvinėje medžiagoje esama liudijimų apie gana didelius įmonių vadovų ir KGB konfliktus. Pavyzdžiui, 1976 m. dėl saugumo veiklos nuo pareigų buvo nušalinti Fizikinių techninių energetikos problemų mokslinio tyrimo instituto direktorius Valerijonas Dauknys bei didelių „Pergalės“ ir „Centrolito“ gamyklų vyriausieji inžinieriai Povilas Velaniškis ir Jasinskas⁸¹. Šią kampaniją patys saugumiečiai įvertino kaip reikšmingą savo akciją. Net praėjus dvejiems metams KGB darbuotojas V. Truchačiovas saugumiečių auditorijai skirtame pranešime ją minėjo kaip sudėtingos ir aktyvios veiklos pavyzdį. Jame saugumietis teigė: „Vykdant šį darbą [t. y. išduodant leidimus slaptiesiems darbams. – S. G.] susiduriama su dideliais sunkumais, nes pradėjo įsigalioti darbo kodeksai, o neretai kai kurie tokie asmenys susiranda solidžių „užtarėjų“. Taip neseniai įvyko „Centrolito“ vyriausiojo inžinieriaus Jasinsko atveju, kai jo ginti ėmėsi atsakingi SSRS staklių ir įrankių pramonės darbuotojai. Jasinsko atleidimui iš šių pareigų prirėkė SSRS KGB įsikišimo.“⁸²

Kokia buvo partijos funkcionierių pozicija šiame konflikte? Nei LKP CK, nei Kauno miesto partijos komiteto medžiagoje nepavyko aptikti duomenų apie šį incidentą. Reikėtų pažymėti, kad tuo metu respublikos partinės valdžios santykiai su SSRS staklių pramonės ministerija dėl pastarosios nenoro steigti respublikos teritorinį staklių susivienijimą buvo gana šalti.

Antra vertus, esama nemažai teigiamų partinių organų poveikio KGB „leidimams“ pavyzdžių, kai partijos funkcionieriaus prašymu buvo suteikiama slaptumo forma. Partijos funkcionieriai ne kartą padėjo „nepatikimos“ biografijos asmenims įgyti reikiamą KGB leidimą. Buvęs LSSR baldų ir medžio apdirbimo pramonės ministro pavaduotojas Vincentas Gusarovas atsiminimuose teigia, kad dėl dviejų Vilniaus baldų kombinato skyrių viršininkų (Gamybos skyriaus viršininko Rolando Gurčino ir vyriausiojo technologo Kazimiero Jakimavičiaus) jam ir direktoriui V. Čepui teko kreiptis į LKP Vilniaus miesto Spalio rajono komiteto sekretorių ir prašyti, kad leistų šiems buvusiems tremtiniams toliau eiti savo pareigas⁸³. Archyvuose esama ir daugiau panašios partijos funkcionierių paternalistinės veiklos liudijimų. KGB leidimo slaptiesiems darbams „Neries“ gamybinio susivienijimo skyriaus viršininko Zenono Kučinsko byloje iš pradžių randame KGB atsakymą išduoti jam leidimą. Tačiau vėlesnėje pažymoje rašoma, kad LKP CK darbuotojo nurodymu klausimas papildomai apsvaistytas ir leidimas duotas⁸⁴.

PATRONO IR KLIENTO RYŠIAI

Sovietinėje valdymo sistemoje buvo akivaizdus prieštaravimas tarp noro skatinti iniciatyvą ir atsakomybę ir bausmių bei nesaugumo jausmo už neigiamus sprendimų padarinius. Įvairios biurokratinės komisijos ir pasitarimai su jiems deleguojamomis formaliomis funkcijomis tebuvo būdas apsidrausti kilus nesėkmei, išvengti bausmės.

Formalių komisijų, tarybų ar pasitarimų ir kitaip pasireiškiančią institucinę negalią iš dalies švelnino neformalus ryšiai, patrono ir kliento santykiai. Tyrinėjant tuometinių institucijų dokumentus, pastebima daugybė neformalių implikacijų, nustelbiančių for-

malią „mokslinio planavimo“, demokratinio centralizmo butaforiją.

Sprendimai telefonu ir žodiniai susitarimai buvo savotiška išeitis iš užstrukusių svarstymų. Šis „žodinės teisės“ klestėjimas liudija nomenklatūrinių darbuotojų tarpusavio pasitikėjimo svarbą. Nors formaliai buvo būtina laikytis partijos ir vyriausybės nutarimų, ne mažiau svarbus buvo asmeninis vadovo pasitikėjimas pavaldiniu. Ilgalaikių santykių ir bendradarbiavimo metu nusistovėję ryšiai buvo svarbus socialinis partijos funkcionieriaus kapitalas, apibrėžiantis jo respektabilumą. Nomenklatūrinių darbuotojų ryšiai buvo ne tik jų socialinį statusą palaikanti bei pasipelnymo priemonė, bet ir administracinė būtinybė. Ilgas kadrų ugdymas, partinis stebėjimas ir „dėmesys jiems“ turėjo savą logiką – įdirbis siekiant karjeros buvo darbuotojo lojalumo išbandymas, garantuojantis, kad „patikrinto kadro“ elgsena atitiks patrono lūkesčius.

Vadovo reputacija buvo viena svarbiausių sovietinio valdymo atramų. Tarp valdžios ir ekonominių veikėjų turėjo užsimegzti asmeninio pasitikėjimo ryšys, patronui garantuojantis pavaldinio klusnumą mainais į saugumo jausmą. Paulio Gregory'io nuomone, viena iš ilgo sovietinės sistemos gyvavimo priežasčių buvo gana didelė įmonių vadovų ir inžinierių veikimo laisvė⁸⁵. Manytume, kad šią technokratų laisvę sovietinėje sistemoje reikėtų traktuoti plačiau, kaip tam tikrą „neapibrėžtumą“. Laisvė buvo ne tiek sistemos suteikta galimybė iniciatyviai veikti, kiek tai, kad patronas „nepastebėdavo“ pavaldinio nusižengimų formalioms taisyklėms, pastarajam ieškant išeičių ir sprendimų kebliose situacijose.

Sovietinės sistemos suponuota klientelinių santykių būtinybė ir poveikis akivaizdžiai matyti iš tuometinių paradoksalių situacijų, kai „prasižengęs“ asmuo oficialiai buvo baudžiamas, o vėliau sulaukdavo paskatinimo. Neretai iš pavaldinio buvo tikimasi, kad jis,

pildydamas patrono lūkesčius, sulaužys formalias taisykles. Pavaldinys, atvirkščiai, vildavosi, kad nereikšmingoms nuobaudoms patronas bus atlaidus. Šių neformalių santykių svarba puikiai justi iš interviu su buvusiu LKP CK skyriaus vedėju L. Maksimovu. Kalbėdamas apie įmonių direktorių veiklai trukdžiusias formalias taisykles ir nusižengimą joms, jis teigė: „Revizorius, kai daro reviziją [įmonėje. – S. G.], [...] mato A, B, C, D, ir [įmonės. – S. G.] direktorius negali paimti iš B ir perkelti į C ir ką nors padaryti. O reikia padaryti. Paima ir padaro. Tai būdavo labai dozuojuama [t. y. neskubama kaltinti ir bausti direktoriaus. – S. G.]. Jeigu tu asmeniškai neapsivogei, nepiktnaudžiavai, padarei nusižengimą, bet reikalo labui, tai, jei reikėdavo, pabardavome, bet toleruodavome tokius žmones.“⁸⁶

IŠVADOS

1. Svarbus respublikos nomenklatūros interesus įgyvendinimo ir įmonių veiklos priežiūros

svertas buvo partinė kadrų kontrolė – nomenklatūrinė vadovaujančiųjų darbuotojų skyrimo ir atleidimo sistema bei teisė skirti jiems partines baudmes.

2. Partinės baudmės pramonės įmonių vadovams buvo skiriamos ne vien už gamybinius, bet ir už ideologinius prasižengimus, biografijos faktų nuslėpimą ir „kolektyvinio valdymo“ įmonėje stoką. Platus, ideologizuotas partinių bausmių skyrimas menkino jų administracinį veiksmingumą, trukdė racionalizuoti ūkio valdymą.

3. KGB veiklos pramonės įmonėse metu kaupiama ir partinei valdžiai teikiama techninius darbuotojus kompromituojanti informacija buvo svarbus partinės valdžios svertas, leidžiantis išlaikyti pramonės įmonių vadovus lojaliaus respublikos partinei valdžiai.

4. Partinių bausmių skyrimo neapibrėžtumas, jo nulemtas netikrumas didino respublikos valdžios ir įmonių vadovų tarpusavio trintį, kurią tik iš dalies galėjo sušvelninti neformalus patrono (partijos funkcionieriaus) ir kliento (įmonės vadovo) santykiai.

Nuorodos

¹ P. J. Boettke, *Calculation and Coordination*, Routledge, 2001, p. 141.

² Ibid.

³ R. Wintrobe, *The Political Economy of Dictatorship*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 209.

⁴ P. J. Boettke, „The Political Economy of Dictatorship by Ronald Wintrobe“, *Journal of Economic Literature*, vol. XXX III, December 2000, p. 947.

⁵ R. Wintrobe, op. cit., p. 220.

⁶ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 248, b. 4, l. 34.

⁷ Žr. LKP CK XVII plenumo medžiagą, ibid., ap. 250, b. 5, l. 17.

⁸ G. Temkin, „Information and Motivation: Reflections on the Failure of the Socialist Economic

System“, *Communist and Post-Communist Studies*, 1996, vol. 29, No. 1, p. 26.

⁹ М. Афанасьев, „Клиентелизм: Историко-социологический очерк“, *Восток*, № 4(16), 2004, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. spalio 2 d.], http://www.situation.ru/app/j_art_383.htm.

¹⁰ LYA, f. 1771.

¹¹ LKP Vilniaus miesto komiteto fondas (LYA, f. 3109), LKP Vilniaus miesto Naujosios Vilnios rajono komiteto fondas (ibid., f. 15003).

¹² *Tarybų Sąjungos komunistų partijos įstatai*, Vilnius, 1961, p. 7.

¹³ Žr., pvz., kadrų įskaitos pažymos formą, LYA, f. 1771, ap. 254, b. 35, l. 28.

¹⁴ Žr. Vilniaus radijo komponentų gamyklos partijos komiteto 1972 m. vasario 25 d. protokolą, ibid., f. 15008, ap. 1, b. 91, l. 135.

¹⁵ 2003 m. spalio 15 d. interviu su V. Blinkėvičiumi, d. 1, Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius (toliau – LIIR), f. 61, b. 3, min. 17.

¹⁶ 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 2, *ibid.*, b. 15, min. 18.

¹⁷ V. Zinovjevo 1972 m. birželio 16 d. raštas A. Sniečkui, LYA, f. 3109, ap. 59, b. 6, l. 139.

¹⁸ *Ibid.*, f. 1771, ap. 252, b. 16–18, 20.

¹⁹ A. Barausko raštas A. Ferensui, *ibid.*, ap. 241, b. 4, l. 24–25.

²⁰ LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėjo pavaduotojo I. Černikovo 1967 m. gegužės 10 d. pažyma, *ibid.*, ap. 237, b. 46, l. 102.

²¹ LKP Vilniaus miesto Naujosios Vilnios rajono komiteto biuro 1967 m. vasario 28 d. posėdžio protokolas Nr. 30, *ibid.*, f. 15003, ap. 20, b. 3, l. 93.

²² LKP CK Biuro 1975 m. vasario 10 d. nutarimas „Dėl Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos ir Vilniaus radijo matavimo prietaisų mokslinių tyrimų instituto vadovų partinės ir valstybinės drausmės pažeidimų“, *ibid.*, f. 1771, ap. 250, b. 34, l. 91.

²³ 2003 m. spalio 30 d. interviu su B. Zaikausku, LIIR, f. 61, b. 5, min. 18.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ 2004 m. sausio 7 d. interviu su P. Kuokščiu, *ibid.*, b. 13, min. 58.

²⁶ LKP CK Biuro 1975 m. vasario 10 d. nutarimas „Dėl Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos ir Vilniaus radijo matavimo prietaisų mokslinių tyrimų instituto vadovų partinės ir valstybinės drausmės pažeidimų“, LYA, f. 1771, ap. 250, b. 34, l. 92.

²⁷ 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 2, LIIR, f. 61, b. 15, min. 35.

²⁸ Gamyklos partijos komiteto 1972 m. sausio 24 d. protokolas, LYA, f. 16976, ap. 1, b. 27, l. 45–46.

²⁹ LKP Vilkaviškio rajono komiteto Pramonės ir transporto skyriaus pažyma apie Vilkaviškio siuvimo fabriko darbą, *ibid.*, f. 1771, ap. 237, b. 79, l. 46.

³⁰ Vilniaus grąžtų gamyklos partinio susirinkimo 1966 m. sausio 12 d. protokolas, *ibid.*, f. 15007, ap. 1, b. 10, l. 2.

³¹ Žr., pvz., 1972 m. lapkričio 22 d. LKP CK plenumo, kuriame buvo svarstomas klausimas „Dėl tolesnių darbo gerinimo vadovaujant pirminėms partinėms organizacijoms priemonių ir jų vaidmens didinimo įgyvendinant SSKP XXIV suvažiavimo sprendimus“, medžiagą, *ibid.*, f. 1771, ap. 248, b. 13.

³² Vilniaus plastmasinių dirbinių gamyklos 1972 m. sausio 24 d. partinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, f. 16976, ap. 1, b. 27, l. 41.

³³ LKP CK sudarytos komisijos 1972 m. (šaltinis be datos) pažyma, *ibid.*, f. 3109, ap. 59, b. 6, l. 148.

³⁴ 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 2, LIIR, f. 61, b. 15, min. 31; 2006 m. balandžio 12 d. interviu su A. Linartu, d. 2, *ibid.*, b. 29, min. 55.

³⁵ LKP Vilniaus miesto komiteto biuro 1954 m. sausio 8 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 3109, ap. 12, b. 11, l. 29.

³⁶ LKP CK Prezidiumo 1963 m. vasario 18 d. nutarimas, *ibid.*, f. 1771, ap. 228, b. 323, l. 16–17.

³⁷ 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 1, LIIR, f. 61, b. 14, min. 4–5.

³⁸ 2006 m. sausio 9 d. interviu su A. Jovarausku, d. 1, *ibid.*, b. 24, min. 51.

³⁹ Pažyma apie SSKP nario A. Slavino pareikšime nurodytų faktų patikrinimą, LYA, f. 1771, ap. 228, b. 323, l. 52. Yra pagrindo manyti, kad minimas A. Slavinas – buvęs aukštas LSSR KGB darbuotojas.

⁴⁰ 2003 m. spalio 15 d. interviu su V. Blinkėvičiumi, d. 1, LIIR, f. 61, b. 3, min. 2. Deja, LYA nepavyko aptikti KGB šaltinių, rodančių, kokios V. Blinkėvičių kompromituojančios medžiagos turėjo sovietinis saugumas. KGB pradėtoje „Elfos“ byloje (LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2104) iš esmės saugomi vien dokumentų naikavimo aktai. Vis dėlto iš sunaikintų dokumentų sąrašo galima spręsti, kad saugumiečiai buvo atkreipę dėmesį į V. Blinkėvičiaus biografiją. Iš 1966 m. balandžio 18 d. dokumentų naikinimo akto matyti, kad 1957 m. KGB tyrė V. Blinkėvičių: siuntė paklausimus Kapsuko ir Simno rajonų saugumo struktūroms ir gavo iš jų atsakymus, būta agento Petkūno 1957 m. lapkričio 1 d. pranešimo apie V. Blinkėvičių. Žr. *ibid.*, l. 42.

⁴¹ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1975 m. vasario 21 d. raštas LKP CK. Dokumento apačioje yra LSSR KGB pirmininko pavaduotojo P. Vorosilovo ranka vasario 17 d. užrašyta trumpa pažyma apie A. Ferensą supažindinimą su šia kompromituojančia informacija, *ibid.*, ap. 3, b. 721, l. 20. „Lietuviškosios tarybinės enciklopedijos“ 3 tome (Vilnius, 1987, p. 295) pateiktoje informacijoje apie šią gamyklą rašoma, kad A. Kuodis jai vadovavo 1965–1975 m. Taigi dar tais pačiais metais jis buvo atleistas.

⁴² 2003 m. spalio 15 d. interviu su V. Blinkėvičiumi, d. 1, LIIR, f. 61, b. 3, min. 4.

⁴³ *Ibid.*, min. 7–8. L. Maksimovas užsiminė, kad partinei valdžiai buvo žinoma daug direktorius

„kompromituojančios“ informacijos. Interviu metu prakalbus apie V. Blinkėvičių, jo baimę būti „demaskuotam“, buvęs CK skyriaus vedėjas teigė, kad „Elfos“ vadovas nėra vienintelis, kurio biografijoje būta kompromituojančios medžiagos.

⁴⁴ A. Brazauskas, *Lietuviškos skyrybos*, Vilnius, 1992, p. 116–117.

⁴⁵ SSRS aviacijos pramonės ministerijos 1980 m. spalio 14 d. raštas N. Dybenkai, LYA, f. 1771, ap. 257, b. 194, l. 9.

⁴⁶ Ibid., l. 10.

⁴⁷ V. Zinovjevo 1972 m. kovo 6 d. raštas LKP Vilniaus miesto komiteto komisijai, ibid., f. 3109, ap. 59, b. 6, l. 180.

⁴⁸ V. Zinovjevo 1972 m. kovo 20 d. raštas LKP Vilniaus miesto komiteto komisijai, ibid., l. 180–181.

⁴⁹ LKP Vilniaus miesto komiteto sekretoriaus V. Sakalausko 1983 m. vasario mėn. raštas J. Petkevičiui, ibid., f. K-1, ap. 46, b. 2110, l. 13.

⁵⁰ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iajį skyrių, ibid., ap. 3, b. 618, l. 56.

⁵¹ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1-ojo poskyrio veiklą, ibid., b. 742, l. 65.

⁵² A. Anušauskas, „KGB reakcija į 1972 m. įvykius“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1(13), p. 80.

⁵³ KGB darbuotojo užrašai apie operatyvinę padėtį gamykloje, LYA, f. K-1, ap. 48, b. 47, l. 43.

⁵⁴ VRM Alytaus rajono skyriaus viršininko V. Skačkovo 1973 m. raštas Alytaus miesto KGB skyriaus viršininkui Gurbinskui, ibid., ap. 47, b. 7, l. 11.

⁵⁵ LSSR KGB 3-iojo skyriaus viršininko 1969 m. laiškas KGB Utenos rajono skyriui, ibid., ap. 3, b. 668, l. 55.

⁵⁶ „Dirvos“ žurnale 1962 m. liepos 11 d. numeryje išspausdinto straipsnio „Kas gaminama Vilniaus gamykloje Nr. 555“ KGB vertimas, ibid., ap. 46, b. 2082, l. 17–18.

⁵⁷ Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos ir instituto darbuotojų, prieš kuriuos KGB turėjo kompromituojančios medžiagos, sąrašas, ibid., l. 3–9.

⁵⁸ Ibid., l. 12–13.

⁵⁹ 2003 m. gruodžio 2 d. interviu su L. Maksimovu, LIIR, f. 61, b. 12, min. 50.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² LYA, f. K-1, ap. 14, b. 21, l. 66.

⁶³ J. Petkevičiaus 1983 m. birželio 22 d. raštas LSSR KGB skyrių viršininkams, ibid., ap. 3, b. 776, l. 19.

⁶⁴ SSRS Ministrų Tarybos 1980 m. gruodžio 3 d. nutarimu patvirtinti „Slaptumo kategorijos nustatymo nuostatai“, ibid., ap. 46, b. 2159, l. 4.

⁶⁵ SSRS Ministrų Tarybos 1972 m. liepos 11 d. nutarimo išrašas „Valstybinių paslapčių ir slaptumo režimo užtikrinimo instrukcija“ („Инструкция по обеспечению гос. тайны и режима секретности“), ibid., b. 2155, l. 1–7.

⁶⁶ Ibid., l. 10.

⁶⁷ S. Grybkauskas, A. Linartas, *Vilniaus Vingis istorijos vingiuose*, Vilnius, 2004, p. 261; 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 2, LIIR, f. 61, b. 15, min. 41–42.

⁶⁸ 2003 m. spalio 15 d. interviu su V. Blinkėvičiumi, d. 1, ibid., b. 3, min. 34.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ A. Ivanauskas, „Dešimtmečiai krosnių dundėjime“, *Akmenės cementas...*, p. 52–53.

⁷¹ KGB Mažeikių rajono skyriaus 1972 m. sausio 11 d. raštas LKP Akmenės rajono sekretoriui V. Vengaliui ir LSSR KGB 3-iojo skyriaus viršininkui Morkūnui. Ant rašto yra LSSR KGB 3-iojo skyriaus darbuotojo ranka užrašyta trumpa pažyma: „Su šiuo laišku 1972 02 02 supažindintas drg. Ferensas ir LKP CK sk. ved. pav. [neįskaitoma pavardė. – S. G.]. Drg. Ferensas davė nurodymą statybinių medžiagų ministrui drg. Jasiūnui pašalinti atskirus trūkumus kadru kompleksacijoje“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 696, l. 52–54.

⁷² Pramonės įmonių vadovų nepasitenkinimas KGB leidimų slaptiesiems darbams sistema nebuvo būdingas vien sovietinei Lietuvai. LSSR KGB pirminio pavaduotojo P. Vorosilovo 1975 m. rugpjūčio 20 d. rašte skyrių viršininkams minimas SSRS KGB 1975 m. rugpjūčio 8 d. nurodymas Nr. 146, kuriame užsimenama apie sąjunginių ministerijų ir žinybų skundus dėl ilgai saugumo vilkinamo leidimų slaptiesiems darbams išdavimo bei dėl nepagrįstų KGB atsisakymų duoti reikiamą leidimą. Žr. ibid., b. 722, l. 138.

⁷³ KGB Panevėžio miesto skyriaus 1968 m. ataskaita, ibid., ap. 14, b. 603, l. 1–4.

⁷⁴ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1968 m. pažyma, ibid., ap. 3, b. 664, l. 189. Dokumente ši pastraipa pabraukta pieštuku ir pažymėta klaustuku.

⁷⁵ 1982 m. rugpjūčio 6 d. KGB atlikto valstybinių paslapčių apsaugos būklės patikrinimo Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamykloje aktas, ibid., ap. 46, b. 2119, l. 35.

⁷⁶ LSSR KGB pažyma apie 1985 m. vasario 13–15 d. atlikto valstybinių paslapčių apsaugos būklės

patikrinimo Kauno radijo gamykloje rezultatus, *ibid.*, l. 292.

⁷⁷ KGB operatyvinio karininko Jurevičiaus 1979 m. sausio 15 d. pažyma apie L. Korolkovą, *ibid.*, b. 2165, l. 214.

⁷⁸ 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 2, LIIR, f. 61, b. 15, min. 43.

⁷⁹ Kandidato verbuoti MNP 1985 m. liepos 29 d. agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2083, l. 33.

⁸⁰ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus 1967 m. pažyma, *ibid.*, ap. 3, b. 654, l. 109.

⁸¹ Pažyma apie KGB Kauno miesto skyriaus veiklą 1976 m., *ibid.*, f. 1771, ap. 14, b. 170, l. 10.

⁸² KGB Kauno miesto skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko majoro V. Truchačiovo 1978 m. vasario

27 d. pranešimo tezės, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 748, l. 34.

⁸³ V. Gusarovas, „Gyvenimas, paskirtas baldų ir medienos pramonei“, *Lietuvos medienos pramonė: nuo ištakų iki 2000 metų*, Vilnius, 2001, p. 147–148.

⁸⁴ LSSR KGB Z. Kučinsko spec. patikrinimo byla, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2248, l. 58.

⁸⁵ P. R. Gregory, *The Political Economy of Stalinism*, Cambridge, 2004, p. 6.

⁸⁶ 2003 m. gruodžio 2 d. interviu su L. Maksimovu, LIIR, f. 61, b. 12, min. 88–89.

Gauta 2008 01 23

Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Saulius Grybkauskas

THE MANAGEMENT OF THE INDUSTRY IN SOVIET LITHUANIA BY THE PARTY LEADERS: PUNISHMENT OF PARTY MEMBERS, THE USE OF COMPROMISING INFORMATION GATHERED BY THE KGB AND INFORMAL TIES

Summary

The article deals with two important spheres of the Soviet rule which have been little investigated in historiography. Their existence, besides central planning and centralised decision-making define well the Soviet system. The coercive nature of the system and its inner logic implicated the use of such control levers as the punishment of members of the Communist Party and the importance of using compromising information gathered by the KGB in the “work with the cadres”. The article is also concerned with the origins of corruption and informal ties during Soviet times, which is being widely discussed by the general public. Although informal ties and social connections formed by the functionaries are also characteristic of other political-economic systems, the vague system of inflicting punishment which existed in Soviet time made the heads in the economic sector look for possibilities of establishing close ties with party functionaries. The informal relations between the patron (a party functionary) and the client (heads of enterprises) made partly up for the indefinite situation of the latter, giving them certain ideological security. The inflicting of

punishment by the party on its members, the KGB activities and the practice of informal ties in industrial enterprises between 1965 and 1985 are analysed.

Party punishment was imposed on the heads of enterprises not only for economic but also for ideological offences, as well as for hiding some facts of their biography and the lack of “collective management” of the enterprise. Punishment of its members by the party which was used as an ideological tool reduced their effectiveness and interfered with rational management of the economy. It increased the friction between the government and the heads of the enterprises, which was only partly reduced by the informal ties between the party functionary and the director of the enterprise.

The compromising information gathered by the KGB at industrial enterprises about its workers which was then given over to the party bosses was an important instrument. It allowed the republican authorities who were party members to keep industrial management loyal to them.